

УДК 159.922

Біла І. М.

ОСВІТНЬО-ВИХОВНІ СТРАТЕГІЇ ЯПОНІЇ

У статті поданий огляд освітніх тенденцій Японії крізь призму людиноцентризму та гуманізму. Проаналізовано передумови розвитку здібностей та обдарованості, визначено пріоритети та напрямки.

Ключові слова: Японія, освіта, гуманізм, здібності, обдарованість.

В статье представлен обзор образовательных тенденций Японии сквозь призму человекоцентризма и гуманизма. Проанализированы предпосылки развития способностей и одаренности, определены приоритеты и направления.

Ключевые слова: Япония, образование, гуманизм, способности, одаренность.

In the article we present an overview of educational trends in Japan through the prism of humancentrism and humanism. Prerequisites of skills and natural talent development are analyzed, priorities and directions are configured.

Keywords: Japan, education, humanism, skills, natural talent.

Висвітлюючи тему гуманістичної психології в освіті, її ролі у супроводі розвитку обдарованої особистості, ми звертаємо свою увагу на Схід, туди, де сходить сонце – до Японії. Символічно схід сонця завжди віщував надію та оновлення. Ця ідея лежить і в основі нашого дослідження гуманістичних тенденцій в освіті Японії, які є передумовою зростання на цій землі талантів та прогресу країни в цілому.

Розгадуючи секрет економічного дива Японії, причини шукають у обмеженості ресурсів цієї острівної країни, що спонукає розвиток винахідливості, творчості. Звичайно у цьому є неабиякий сенс. Але головний секрет конкурентоспроможності Японії – у її освіті, у навчанні та вихованні своїх громадян.

Висока якість життя кожної людини має підґрунтям надзвичайний статус освіти, побудованої за принципом гуманізму та людиноцентризму. Повага до людини, до її суб'єктивності пронизує всю життєдіяльність японців і є основним принципом освіти. Що як не гуманізм може «освітити», пронизати ідею навчання та виховання, «запалити» талант?

У освітній стратегії держави головний акцент робиться на тому, що кожна дитина цінна сама по собі, незалежно від її характеристик та здібностей.

Гуманістичний принцип японської освіти проголошує: «Не обдарованих дітей нема!» Обдарованість сприймається не як дещо одиначне, унікальне, дане природою, а як те, що можна виростити у більшості.

Широко відомий (як в Японії, так і у нас) метод навчання грі на скрипці Судзукі можна сформулювати наступним чином: починати навчання якомога раніше і займатися якомога більше з гарними педагогами. Як відмічав С. Судзукі, при дотриманні цих правил талант буде доступний усім дітям. «На кожному живому дереві з'являються бруньки та чудові квіти – так визначено природою. Кожна людина повинна слідувати законам природи і приносити плоди!», – говорив він [5, с.7]. Сам доктор Судзукі починав вчити грі на скрипці трьохрічних дітей, і всі вони досягали успіху. Він стверджував, що талантами не народжуються і що кожна дитина може розвинути у собі здібності шляхом постійного тренування. А гарні задатки при народженні – це тільки здібність швидше пристосуватись до оточуючого середовища. Він вважав, що «якщо б Ейнштейн, Гете чи Бетховен народились у кам'яному віці, то вони мали б освітній рівень не вище, ніж у більшості людей того часу. Справедливим є і зворотне: якщо б мені доручили виховання і навчання дитини з кам'яного віку, то вона була б спроможна зіграти на скрипці сонату Бетховена не гірше, ніж будь-яка інша сучасна дитина. Знову ж таки, якщо б сьогоднішній малюк виховувався у суспільстві, що відстає від нас на п'ять тисяч років, він би сприйняв та засвоїв усі звичаї та звички того часу» [5, с.30].

Талант, на думку автора, – це максимальний рівень розвитку здібностей дитини, що починається з раннього розвитку мовленнєвих та музичних здібностей, і поступово стає системою цілісного розвитку особистості. У школах Судзукі педагоги працюють із групою дітей (до 60-ти чоловік), сформованою за різновіковим принципом (від 3-х до 5-ти років). Головна роль педагога полягає у створенні середовища для саморозвитку дитячої особистості. Значна увага приділяється розвитку пам'яті, функції сприймання (візуального, слухового, тактильного), комплексним видам художньої діяльності дітей. Виховання у цих школах має глибоко гуманістичний зміст (підкреслюється краса музики, природи) та форму (дитину ні до чого не примушують, а створюють розвиваюче педагогічне середовище).

«Вся справа тільки у методиці навчання та у вихованні», – пише С. Судзукі. «Люди нагадують мені невмілих дачників, які похмуро хитають головою, дивлячись на загублені посіви, і говорять, що вся справа у поганому насінні. Вони не розуміють, що з насінням усе в порядку, а вся біда у неправильних методах їх вирощування. І далі вони продовжують йти своїм пагубним шляхом, знищуючи одну рослину за іншою» [5, с.188]. Підкреслюючи значення освітніх гуманістичних методик, С. Судзукі наголошує, що тільки система, заснована на любові, може виховувати в дітях талант, прагнення до істини, радість і красу як невід'ємні риси їх характеру [5, с.100].

Враховуючи, те, що в Японії панує культ сім'ї, доля дітей, по великому рахунку, знаходиться у руках батьків. Відповідно, сімейному вихованню у Японії відводять головне місце. Образ матері в Японії, перш за все, пов'язаний

в уяві японців з тим змістом, який вкладається у слово «амае». Японському слову «амае» важко підшукати аналог у нашій мові, воно означає почуття залежності від матері, що переживається японськими дітьми як дещо бажане. Дієслово «амаеру» означає «бути розпеченим», «шукати захисту». Цими словами японці виражають ставлення до матері. Вони позитивно сприймають прагнення дітей до батьківської опіки (це прагнення, на думку багатьох японців, береже дітей від впливу поганої компанії, вживання наркотиків тощо). Символічна загроза втрати батьківської любові є для дитини більш впливовим фактором виховання, ніж слова осуду.

Японські матері достатньо довго носять малюків на спині, сплять із ними у ліжку. Така вседозволеність може розглядатися як умова розвитку егоїстичності, в той час як у Японії стан щастя у дитини розглядається як найбільш значима умова розвитку таких навичок, як співробітництво, вміння йти на компроміс, а також чесність та щирість.

Період вседозволеності у малюка продовжується до 5 років. До цього віку японці спілкуються з дитиною, «як з королем», з 5 до 15 років – «як з рабом», а після 15 – «як з рівним». З дитини, якій у дитинстві дозволяли все, виростає дисциплінований та законослухняний громадянин.

Японських батьків можна віднести до «врозумляючого типу», який характеризує дві головні ознаки, одна з яких полягає у тенденції привчати дітей вчитися, імітуючи поведінку батьків, у більшій мірі, ніж за допомогою усних аналітичних пояснень.

Японці ніколи не підвищують на дітей голос, не читають їм нотацій, не кажучи вже про тілесні покарання. Японка ніколи не намагається утвердити свою владу над дітьми, адже це, на її думку, призведе до відчуження. Вона не сперечається з волею та бажаннями дитини, а виражає своє незадоволення опосередковано: дає зрозуміти, що її дуже засмучує недостойна поведінка дитини. У випадку виникнення конфлікту, японські мами намагаються не відсторонюватись від дітей, а, навпаки, посилити з ними емоційний контакт. Діти ж, як правило, настільки обожають своїх матусь, що переживають почуття провини і спокути, якщо доставляють їм неприємності.

Виховна доктрина в країні Сходячого сонця застосовується до дітей з такою м'якістю та любов'ю, що не діє пригнічуючи на душу дітей. Ніякого бурчання, ніяких строгощів, майже повна відсутність тілесних покарань; тиск на дітей здійснюється у такій м'якій формі, що здається, ніби діти самі себе виховують, і що Японія – дитячий рай, в якому нема навіть заборонених плодів. «Виховують дітей японці не грюканням та дратуючими дитину й оточуючих невпинними «не можна», «не чіпай», «не йди», а навпаки, спокійним, поблажливим ставленням до дітей», – пише В.О.Моляко. Ось як він описує поведінку маленького хлопчика, що летів з матір'ю у літаку. Хлопчикові було років п'ять-шість. Як багато хлопчиків такого віку, він був неспроможний увесь час сидіти спокійно чи спати. Спочатку він простяг руку до цукерки. Потім його зацікавила матрина сумочка, у якій порсався довго й запекло з майстерністю працівника таможні. Перевіривши склад та деякі механічні характеристики

предметів, що були в сумочці, хлопчик почав випробовувати на міцність столик, який мати встановила перед ним. Далі настала черга крісла, у якому перед хлопчиком з матір'ю сиділа вже немолода японка. Хлопчик сіпав крісло до себе з настирливістю в'язня, який вирішив будь-що вирвати віконні ґрати. Проте крісло було зроблено надійно, і хлопчисько, хоча напевно й не визнавав себе переможеним, але таки облишив його. Коли найбільші предмети з оточення були апробовані, здалося, що хлопчик націлюється вже на сам літак. Проте, очевидно, розміри літака, який він, крутячи головою, ретельно обстежив у можливих кордонах, здалися йому дещо завеликими, і він поки що облишив цю справу, не без апетиту попоїв і заснув, сповнений певності, що зробив все, що міг... Саме по собі усе це здалося б нам з вами оригінальним, якби не цілковитий спокій матері хлопчика. Вона не кричала на нього, не сіпала за руки, не читала йому довгі нотації. Ні, вона інколи навіть підтримувала дещо ірраціональні вправи сина, інколи допомагала йому, а решту часу здавалася абсолютно байдужою до його дій. Так само, як усі японці навколо. Ніхто навіть не думав робити хлопчикові або його матері зауваження. Навіть та японка, крісло якої сіпав так довго й настирливо. Час від часу лише поблажливі посмішки: дитина, нехай побавиться [3, с.134].

Японці-батьки й дорослі – ніколи не йдуть шляхом безупинного обмеження дій дитини. Дитині нічого не забороняють, від дорослих вона чує тільки попередження: «небезпечно», «брудно», «погано». Головне правило: «Не забороняти, а не допускати».

Японка схильна регулювати поведінку дитини через вплив на почуття і на можливі наслідки вчинку; вона уникає конфронтації з волею та бажанням дитини. Для неї найважливішим являється демонстрація на власному прикладі правильної поведінки у суспільстві, а не вербальне спілкування з дітьми. Спостерігаючи за своїми батьками, діти вчаться у сім'ї взаємодії з іншими людьми. Японська жінка робить акцент на проблемах емоційної зрілості, податливості, гармонійних стосунках з іншими людьми. Саме для цього дитину і відправляють у дошкільний заклад. Дитячий садок – це місце, де діти проводять більшу частину свого часу і де, відповідно, здійснюється вплив на формування їх характеру.

«Спочатку характер, потім здібності» – головний девіз навчального закладу. Найбільш поширеними методами виховання є методи, спрямовані на розвиток у дітей самоконтролю та володіння своїми почуттями. Велике значення приділяється манерам, вихованості та умінню себе поводити.

Японці вважають, що головне у дитячому садку – зберегти дитячу природу малюка. Тому, наприклад, дітей, яких за результатами психологічної діагностики можна віднести до гіперактивних, японські педагоги визнають енергійними та допитливими, але не проблемними, і відносяться до їх поведінки з гумором і теплотою. Взагалі, шумні, рухливі діти у Японії викликають менше проблем, ніж в інших країнах, оскільки у дитячому садку не передбачається, що малюки повинні контролювати свій голос чи поведінку.

Навпаки, біг, крик заохочуються педагогами, оскільки являються, на їх думку, вираженням сили (енергетичною складовою) характеру дитини.

Також природними вважають «конфліктні» ситуації із-за іграшок, на думку дорослих, навіть сварки являються важливим елементом міжособистісних стосунків, засобом розвитку особистої ініціативи. Втручатися у сварки дітей – значить заважати формуванню інстинкту співжиття у колективі. Бійка між дітьми – важливий досвід соціальної взаємодії. Завдяки ньому діти навчаються повідомляти про свої потреби та поважати потреби інших людей. Якщо дорослі з малих років будуть говорити дитині «не бийся», «грайся разом з іншими дружньо», то її природні потреби будуть подавлені. У цьому випадку дорослі вимушені будуть у подальшому вирішувати за них усі проблеми.

Тому, вже на першому році спілкування у дітей намагаються сформувати стабільні групові стосунки, коли кожний може «висловити своє критичне ставлення до того, що йому не подобається, вислухати пораду, осмислити реакцію товариша й т.п.

Відомо, що 2 роки – це той вік, коли відбувається розвиток мовлення, в ігрових ситуаціях формуються основні рухові навички. Результати психологічних досліджень свідчать про те, що маніпуляції тіла тісно корелюють з інтелектом. Тому в цьому віці велика увага приділяється знайомству з прикладним мистецтвом: малюванням, аплікацією, оригамі, ояторі (вмінню плести з натягнутого на пальці тоненького шнурочка узорі та вузлики). Такі заняття прекрасно розвивають мілку моторику пальців рук, яка дуже необхідна майбутнім школярам для написання ієрогліфів.

Метою виховання трьохрічок є формування уявлень про обов'язки та їх розподіл шляхом різноманітних ігрових ситуацій, що імітують різні сторони життя. Одним із важливих інструментів виховання маленького японця являється хоревий спів, адже виділяти окремого малюка, за японськими мірками, вкрай не педагогічно.

Основне завдання японської педагогіки – виховати людину, яка вміє злагоджено працювати в колективі.

В Японії не порівнюють дітей між собою. Вихователь ніколи не буде відмічати кращих і сварити гірших, не скаже батькам, що їхня дитина погано малює або краще за всіх бігає. Виділяти когось не прийнято. Конкуренція відсутня навіть у спортивних змаганнях – перемагає дружба.

Японські вихователі, навчаючи дітей взаємодії, формують їх у групи (хан), що являються найважливішою відмінною особливістю організації дошкільного виховання. Ці групи мають свої власні імена-назви («Кульбабки», «Жабки» тощо), які обирають самі діти, що спонукає їх приймати рішення, враховуючи бажання усіх членів групи, і є своєрідним підрозділом для сумісної діяльності. Групи формуються не за здібностями, а у відповідності з тим, що може зробити їх діяльність ефективною. Дітям прививається множина навичок та вмінь: як дивитися на співбесідника, як виразити себе і врахувати думку ровесників. Все це допомагає сформувати гармонійні стосунки у групі, уникнути дискримінацій

та стресів, які є зазвичай неабиякою проблемою (й перешкодою) у соціалізації здібної, обдарованої дитини.

Склад груп у дитячому садку Японії та й у школі не постійний. Якщо у дитини не склалися стосунки в даній конкретній групі, не виключена можливість, що вона знайде друзів серед інших дітей. Вихователів як і вчителів теж постійно змінюють для того, щоб діти не звикали до них. Сильна прив'язаність до своїх наставників, вважають японці, народжує серйозну відповідальність за долю дітей. Кількість персоналу залежить від віку дітей. Для дітей першого року життя співвідношення педагогів до дітей – 1:3, для дітей від року до трьох – 1:6, а для дошкільників старше 3-х років – 1:20.

Розклад роботи садка виглядає приблизно наступним чином:

Відкривається садок о 7.00. У цей час діти переважно самостійно організовують свої ігри. О 9.30 вмикається пісня «Прибери все на місце», згодом діти роблять на вулиці зарядку під веселу музику, протягом 10 хвилин. Лунає пісня «Всі у свої групи», і діти повертаються у групи. Чергові ведуть дітей у хороводі під ранкову пісню. Дітей перераховують, разом з ними обговорюють пору року і т.п. Згодом під керівництвом педагога діти виконують завдання у робочому зошиті на рахунок і розфарбування протягом 30 хвилин. Під зробленим завданням вихователь наклеює картинку. По мірі виконання завдання діти приступають до вільних ігор («камінь – ножиці – папір», вправ карате та самурайських змагань тощо). Після 20 хвилин ігор починається підготовка до їжі. Діти дістають принесений із дому сніданок в коробочці, беруть чашки та серветки. У дитячому садку до того, що принесено з дому, додають гаряче блюдо та пляшечку молока. Потім діти співають та приступають до їди. Кожний їсть у своєму темпі – від 10 до 45 хвилин. Вихователь сидить разом із дітьми, кожний день за різними столами. Після їди дитина забирає свою серветку, палички, коробочку та завертає їх у рушничок, який принесла з дому. Діти знову починають гратись із картинками та карточками, які допомагають вивчити букви. Згодом прибирають іграшки, співають пісню та слухають музику, яку виконує вихователь. Потім приблизно 30 хвилин діти займаються орігамі, при цьому дорослий знайомить із новими геометричними формами та способами складання. Із зробленими виробами діти йдуть гратися на вулицю. Після повернення вихователь розповідає якусь історію, демонструє ілюстрації. Знову виконується пісня і всі приступають до полуденка. Згодом діти співають вихователю прощальну пісню і знову йдуть гуляти. З прогулянки батьки забирають дітей з 16.30. до 18.00. [4, с.123].

Приблизно раз у місяць увесь дитячий садок відправляється на цілий день у похід околицями. Місця можуть бути різні: ботанічний сад, зоопарк чи просто гарна долина. В таких походах діти не тільки дізнаються щось нове, але й вчаться бути витривалими, стійко переносити труднощі.

Наявність розкладу, правил та ритуалів необхідні, на думку японців, для створення безпечного, передбачуваного для дитини оточення. Кожний день відомий наперед, дозволяє малюку поступово набувати впевненості у собі, швидше включатися у групову діяльність. Діти знають, що від них чекають і як

необхідно себе вести. Наприклад, коли малюки приходять у дитячий садок, то вони повинні повішати свою куртку на гачок, покласти взуття у шафу, надягти змінне взуття, зайти та сісти у коло разом з іншими дітьми, в той час як педагог грає на фортепіано. Коли всі розсаджуються, кожна дитина (по колу) вітається з педагогом: це дозволяє малюку відчувати свою значимість і належність до групи дитячого садку.

Процес становлення людини як особистості, входження її у традиційну культуру народу, залучення до прийнятих норм у ранньому дитинстві дає свої позитивні результати. В Японії проводиться цілий ряд свят для дітей, які дозволяють формувати у них почуття належності до традицій своєї країни. Традиційні синтоїстські та буддійські обряди супроводжують маленького японця з момента народження і все життя. Це і свято вибору імені (на сьомий день після народження), і свято дівчат та хлопчиків, і церемонія досягнення дітьми 3-х, п'яти і семи років, коли дівчаткам одягають кімоно, а хлопчикам – монцукі і хакама (верхнє кімоно та широкі шаравари) тощо.

У багатьох дошкільних закладах Японії існують програми, спрямовані на залучення дорослих до співробітництва з дитячим садком. Деякі садки запрошують татусів для того, щоб ті розповідали про свою роботу; інші – приймають мам, які проводять цілий день із дітьми. Такі зустрічі допомагають вихователям скласти план, який враховує особливості життя дитини як у родині, так і у даному районі.

Визнання важливої ролі сім'ї у вихованні дитини у всіх японських дитячих садках проявляється у тому, що педагог складає щоденні записи про кожну дитину, які стосуються її сну, харчування, діяльності. Ці нотатки передаються батькам, а зранку батьки повертають педагогу щоденник із своїми записами про поведінку дитини вдома. У записах педагога може бути звернення до батьків з приводу того, яка поведінка дитини являється бажаною, а яка ні. Щоденна необхідність спостереження батьків за власною дитиною дозволяє вибудувати взаємодію дошкільної установи і сім'ї, забезпечуючи педагогів додатковим механізмом соціального контролю, а також примушує самих батьків бути більш уважними до дитини.

У Японії діє система «6-3-3-4»: обов'язкова освіта у шестирічній початковій школі, в середній школі 1 ступеня (3 роки) і другого ступеня (3 роки), потім університет (4 роки).

Малюкам у цій країні дозволяють все, але в 5-6 років дитина потрапляє у дуже жорстку систему правил і обмежень, які чітко декларують, як потрібно себе вести у тій чи іншій ситуації. Не виконувати їх неможливо, оскільки так роблять усі, і поступати по-іншому означає «втратити обличчя», опинитися поза групою. «Всьому своє місце» – один із основних принципів японського світогляду. І діти засвоюють його з самого раннього віку.

Традиційно мета навчання у японській школі більше виховна, ніж освітня, прийнято вважати, що набагато краще бути гарною людиною, ніж вченим. Ця мета реалізується в освіті в ідеї «кокоро», що у перекладі з японської означає серце, душа, розум, гуманізм.

Усі японці переконані, що найважливішою, об'єктивною основою освіти у початковій та середній школі є збагачення дітей «кокоро» і у меншій мірі знаннями та уміннями. У зміст поняття «кокоро» включається наступна проблематика: повага до людини та тварин, симпатія і великодушне ставлення до інших людей, пошук істини, здібність відчувати прекрасне і високе, володіти самоконтролем, зберігати природу, робити внесок у розвиток суспільства. Даний принцип пронизує зміст усіх програм, предметів й рутинне щоденне життя.

Усі компоненти освітньої системи (дошкільна, шкільна, а також вища освіта) взаємопов'язані й скеровані єдиною метою – передати підростаючому поколінню традиційні моральні та культурні цінності сучасного японського суспільства (колективізм, повага до людини та природи, прагнення до максимальної творчої самовіддачі тощо).

Обов'язковою частиною програми у більшості класів є заняття, присвячені роздумам та самокритиці, на яких діти обговорюють, що їм подобається і не подобається у школі, відмічають випадки своєї поганої поведінки, якість виконання індивідуальних і групових задач. Дітей навчають аналізувати конфлікти, які виникають у групі. При цьому наголошують на умінні уникати суперництва, оскільки перемога одного може означати «втрату обличчя» іншого. Самий продуктивний спосіб розв'язання конфліктів, за думку японців, – компроміс. Кожна дитина повинна зрозуміти, що вона – одна з багатьох, тому думку іншого потрібно поважати.

Ще у древній Конституції Японії було записано, що головне достоїнство громадянина – уміння уникати протиріч. Дітей вчать: «Не можна говорити тільки «ні», варто притримуватись формули «ні-ні-так». Говори «ні», завжди посміхайся: по-перше, тому, що японці, спочатку бачать, а потім чують, а по-друге, серйозне «ні» вважається не дуже ввічливим».

І вдома, і у навчальних закладах багато часу приділяється засвоєнню манер, ритуалів, важливих виразів, якими багата мова японців. Необхідний елемент японського етикету – уклін. Японці супроводжують поклоном кожне «дякую», кланяються при зустрічі, перед їжею, при виносі прапору, у відповідь на слова старшого тощо.

Поєднання древніх традицій та сучасних методик виховання особистості – рецепт успіху Японії.

Японці славляться своїм умінням запозичувати чужі досягнення, і все це з особливою повагою та шаную. Використовуючи цінний досвід, вони керуються думкою: «щоб перемогти в конкурентній боротьбі потрібно знайти краще у світі, перейняти його і зробити довершеним, ніж це було раніше». Нерідко оригінальні розробки, нові форми організації учбової діяльності, створені в інших країнах, знаходять широке застосування в Японії навіть раніше, ніж у себе на батьківщині. Так, наприклад, існуюча в Японії шкільна форма завезена з Німеччини, вітчизняні ідеї В. Сухомлинського, А. Макаренка широко впроваджуються в японській освіті і т.п. Запозичені зовнішні форми японці

наповнюють своїм, національним змістом, що дозволяє досягти феноменальних результатів.

Аналіз освітніх тенденцій Японії дозволяє нам переконатись у тому, що гуманізм, як вищий рівень культурного та морального розвитку людських здібностей у поєднанні з м'якістю та людяністю (Цицерон), властивий японцям, як нікому. Думкою про людину, повагою до неї просякнуті всі складові освітнього процесу протягом усього життя, починаючи від «райського життя» малюків у сім'ї, закінчуючи професійною освітою на підприємстві Японії.

Визнання права кожної особистості на розвиток, виявлення розумових та моральних здібностей на благо нації та людства, на нашу думку, є одним із секретних «ключів» прогресивних тенденцій не тільки Японії, а й усіх інших успішних суспільств та цивілізацій.

Література

1. Детский сад в Японии. Опыт развития детей в группе: Пер. с яп. / Общ. ред. и послесл. В. Т. Нанивской. – М.: Прогресс, 1987. – 240 с.
2. Куроянаги Т. Тотто-тян, маленькая девочка у окна / Т. Куроянаги. – М.: Детская литература, 1988.
3. Моляко В. Психея в кімоно (з книги «Психодром») / В. О. Моляко. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2010. – 272 с.
4. Парамонова Л. А., Протасова Е. Ю. Дошкольное и начальное образование за рубежом. История и современность: Учеб пособие / Л. А. Парамонова, Е. Ю. Протасова. – М.: Издательский Центр «Академия», 2001. – 240 с.
5. Судзуки С. Возвращенные с любовью: Классический подход к воспитанию талантов / С. Судзуки; пер. с англ. – Мн.: ООО «Попурри», 2005. – 192 с.